

DE JOODSE GEMEENSCHAP IN BORGER

C. Bosma

1. Inleiding

Begin 18^e eeuw kwamen joden uit Oost-Europa naar Nederland op zoek naar een beter bestaan. Het waren over het algemeen arme handels- en ambachtslieden, die Jiddisch spraken, een mengelmoes van Duits en Hebreeuws. Zij stichtten hun eigen synagogen en scholen en legden hun eigen begraafplaatsen aan. Deze joden konden zich veel gemakkelijker vestigen dan de Portugese en Spaanse joden (die eerder kwamen), omdat de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek (1795-1806) in 1796 besloten had, dat joden dezelfde burgerrechten zouden krijgen als de overige Nederlanders.

In het joodse onderwijs ligt het accent op het leren van het Hebreeuws, daarna volgde onderricht in de Tenach (omvattend de Wet, de Profeten en de overige Geschriften) en de Talmoed (boek dat maatschappelijk en godsdienstig leven van joden regelt). De schoolgaande jeugd (lang niet allemaal) leert te discussiëren over teksten uit die beide geschriften en dat gebeurt klassikaal.

Al heel gauw werden initiatieven ontwikkeld om joden beter te laten integreren in de Nederlandse samenleving en dat moest via het onderwijs gebeuren. De grote boosdoener was het Jiddisch, dat bij Koninklijk Besluit van 10 mei 1817 verboden werd. Onderwijs moest gegeven worden in het Hebreeuws of in het Nederlands. En godsdienstonderwijzers moesten net als andere leerkrachten gekwalificeerd zijn. Verder moesten joodse kinderen zoveel mogelijk naar bestaande openbare scholen gaan voor maatschappelijk onderwijs en konden naast dit onderwijs lessen in de joodse godsdienst en cultuur krijgen in de synagoge c.q. godsdienstschool. Waar dat niet mogelijk was, zou het godsdienstig en maatschappelijk onderwijs in één school gecombineerd mogen worden. Joodse leerlingen afzonderen in aparte scholen zou een uitzondering op de regel moeten zijn. Maar in de praktijk gebeurde er precies andersom. Overal ontstonden joodse scholen of bleven ze bestaan en op die scholen werd zowel godsdienstig als maatschappelijk onderwijs gegeven. De onderwijswet van 1806 verbood leerstellig onderwijs, maar omdat joodse scholen maar gering in aantal waren, werden ze gedoogd. Arme orthodox-joodse ouders stonden niet te trappelen hun kinderen naar de openbare school te sturen; rijke joodse ouders stuurden hun kinderen naar private scholen. Omgekeerd zagen openbare scholen joodse kinderen als een bedreiging voor de algemene christelijke identiteit.

Er kwam wel een aparte inspecteur voor het godsdienstig gedeelte op joodse scholen. Rabbijn Samuël Israëel Mulder werd als eerste in 1837 benoemd tot inspecteur van de Nederlands Israëlitische godsdienstscholen. In 1852 werd Drenthe een zelfstandig synagogaal ressort met als hoofdvestiging Meppel. De rabbijn van Meppel, Jeremias Samuël Hillesum, werd in 1853 benoemd tot opperrabbijn en in die functie bemoeide hij zich met de joodse scholen in Drenthe. De nieuwe onderwijswet die in 1857 kwam, regelde o.a. het stopzetten van de subsidiëring van de religieuze scholen. Joodse scholen werden nu onwettig, particulier gesubsidieerde scholen (privaat onderwijs) niet. Het gevolg was dat bijna alle joodse kinderen naar de openbare school gingen en joodse scholen die uitsluitend godsdienst gaven, mochten wel blijven bestaan. Dit extra onderwijs werd meestal gegeven op zondag en op één of meerdere dagen in de week na schooltijd. Schoolgelden werden of door de ouders zelf of door de joodse gemeenschap opgebracht. Joodse scholen waren over het algemeen armenscholen.

2. Wel en wee van de joodse gemeenschap in Borger

Al in 1804 kon er een huissynagoge gesticht worden. Dit gebeurde in het huis van Joël Meijer in Drouwen, een paar km noordelijk van Borger, die hij voor f. 9 per jaar aan de gemeenschap verhuurde op voorwaarde dat die bij hem zou blijven zolang hij en zijn zonen zouden leven. Waarschijnlijk zijn diensten gehouden tot 1847, toen elders in Drouwen onderdak werd gevonden. Zo'n huissynagoge kwam er in

Borger vanaf 1864 in het huis van de familie Boekbinder. Toen dit huis op 29 september 1885 bij een grote brand in vlammen opging, werd besloten een synagoge in het dorp te bouwen, die op 2 september 1887 ingewijd werd. Triest genoeg waren bij de brand alle kerksieraden en wetsrollen verloren gegaan, ook de kostbare wetsrol die koning Lodewijk Napoleon aan de gemeenschap had geschonken. Door giften, hoe klein ook, kon een gebouwtje aan de Koesteeg plechtig ingewijd worden, smaakvol versierd door enkele jonge dames. Maar al gauw bleek dat de joodse gemeente niet in staat was haar financiële verplichtingen na te komen. Dit had ook te maken met de terugloop van het aantal leden, want in 1869 telde de gemeenschap wel 92 leden, maar in 1899 nog maar 39 leden. Velen trokken weg naar de grotere plaatsen als Emmen, Groningen en Assen. Er dreigde een stopzetten van de diensten, want 10 mannen van 13 jaar en ouder moeten aanwezig zijn, anders kan de dienst niet doorgaan. Gelukkig kwam er in 1905 een kleine opleving!

En het godsdienstonderwijs aan de kinderen? Was er wel een schooltje in Borger? Ritueel slachten bijvoorbeeld gebeurde door een sjochet van elders. Maar onderwijs? Een "spoor" hiervan werd gevonden in 1908. Op 22 januari van dat jaar arriveerde opperrabbin en godsdienstinspecteur Mozes Monasch uit Meppel in Borger. Hij was vergezeld van Ph. Stern, lid van het kerkbestuur Borger, N. Nathans, 2^e voorzitter kerkbestuur Assen en Hartog de Vries, Israëlitisch godsdienstonderwijzer in Stadskanaal. De gemeenschap in Borger kreeg voor het eerst een bezoek van de opperrabbin, die in het huis van de oudste ingezetene, de heer M. Gottfriedt, werd opgevangen. Vervolgens sprak de rabbin in de synagoge een rede uit, waarin hij de leden aanspoorde zoveel mogelijk kerkdiensten te houden en geld bijeen te brengen voor godsdienstig onderwijs. Dit onderwijs zou dan gegeven moeten worden door de rondreizende onderwijzer Hartog de Vries. Deze man werd in de volksmond ook wel de "wandelleraar" genoemd. Wie was deze man eigenlijk? De Vries werd op 3 september 1872 geboren te Almelo. Hij trouwde op 13 november 1902 te Nieuwe Pekela met Rachel de Levie. Voor die tijd was hij werkzaam als godsdienstonderwijzer in Emmen en Nieuw-Amsterdam naar volle tevredenheid. In mei 1902 werd hij in Stadskanaal geïnstalleerd als tweede onderwijzer, secretaris van het kerkbestuur en hulpsjochet. Naast leraar N. Polack kreeg hij hier een klas van 12 leerlingen en hij werkte ook nog aan de joodse scholen in Musselkanaal en Ter Apel. Hij dacht promotie te maken door een administratieve functie te aanvaarden bij de Israëlitische gemeente Haarlem. Hierin vond hij niet voldoende bevrediging en keerde terug naar het oosten van Nederland. Hij werd voorzanger en godsdienstleraar te Borculo. Heel tragisch kwam een eind aan zijn leven! Onverwachts stierf hij op sabbat in augustus 1932 toen hij op vakantie was bij zijn zoon Emanuel in Den Haag. Zijn vrouw Rachel werd omgebracht in concentratiekamp Sobibor op 23 juli 1943. Het vertrek van De Vries naar Haarlem moet ongeveer in 1909 geweest zijn. Tot die tijd kon hij fungeren als godsdienstonderwijzer in Borger. Wat van dat onderwijs terechtgekomen is, is moeilijk in te schatten vanwege ontbrekende gegevens. Aan de onderwijzer kon het niet liggen, hij was gekwalificeerd en werd door de autoriteiten geprezen. Maar de synagoge leidde een kwijnend bestaan. Af en toe werden kerkdiensten gehouden, wat niet erg bevorderlijk was voor naar school gaan. Hoewel Borger erkend was als een zelfstandige en wettige gemeente werd er van "boven af" impulsen gegeven om de gemeenschap staande te houden. Want zowel begraafplaats als synagoge verkeerden in een vervallen toestand en gedacht werd aan het verkopen van het gebouw.

Het bezoek van opperrabbin Manasch aan Borger in 1908 leidde wel tot een paar belangrijke besluiten. Er moest een kerkbestuur komen en rijkssubsidie zou voor Borger aangevraagd worden bij de Permanente Commissie van de kerkelijke Autoriteiten in Amsterdam (een landelijk overkoepelend instituut) om zo wekelijks school mogelijk te maken voor de "wandelleraar". Verder moesten kerkdiensten zo vaak als het kon gehouden worden en de rituele slachter moest weer in het dorp terugkeren. Intussen was er een vrouwenvereniging opgericht, die zich bezighield met het maken en aanschaffen van kleden en sieraden voor de eredienst. Bestuursleden van deze vereniging waren mevr. E. Gottfriedt-Roseveld, mevr. S. Stern-Gottfriedt en mevr. E. Nijveen-Lezer. Medio 1909 kwam er mede door toedoen van weer rabbin Monasch een kerkbestuur, bestaande uit voorzitter I. Joosten te Borger,

secretaris B. Gottfriedt te Gieten en penningmeester A.S. Gottfriedt te Borger. Opnieuw werd besloten tot het houden van geregelde kerkdiensten. Maar het mocht niet baten! In 1915 werd gedacht de synagoge te verkopen en dreigde opheffing van de gemeente. Opnieuw kwam er bemoeienis van de toen in functie zijnde opperrabbin S.A. Rudelsheim, die ook de “kwestie Borger” in 1916 landelijk aankaatte. Besloten werd de gemeente niet op te heffen, maar de synagoge te verkopen voor afbraak en de opbrengst te besteden aan het vereffenen van de schulden van de joodse gemeenschap. Verder werd landelijk aangedrongen op subsidie aan de Borger gemeente en weer werd benadrukt het geven van onderwijs door de godsdienstonderwijzer te Stadskanaal, de heer H. van Beugen, die hier werkzaam was van 1912 tot 1920. Het lukte weer niet! Er kwamen geen kerkdiensten meer en van godsdienstonderwijs werd niets meer gehoord. In 1925 werd de joodse gemeenschap van Borger gevoegd bij die van Assen. En de Tweede Wereldoorlog vernietigde in één klap alle joodse bewoners van Borger. In de nacht van 2 op 3 oktober 1942 werden ze gebracht naar kamp Westerbork en vandaar uit naar de concentratiekampen Auschwitz en Sobibor. Een abrupt einde! Slechts monumenten ter herinnering rest ons. Om nooit meer te vergeten!!!

Geraadpleegde literatuur

01. Encyclopedie van Drenthe, Assen, 2003

02. Joods Cultureel Kwartier, Borger

03. Joods Monument, Herdenkingssteen Borger

04. Kranten: Algemeen Handelsblad, 05-09-1887

Het nieuws van den dag: 02-11-1885, 05-09-1887

Nieuw Israëlitisch Weekblad: nov. 1885;jan. 1886;mei,nov.

1902;nov. 1903;jan,juli 1908; mrt,aug.1912;sept. 1915; febr,juli,
sept. 1916; juni 1920; aug. 1932

Provinciale Drentse en Asser Courant: 14-07-1909, 26-07-1916,
01-04-1923

05. Rietveld-van Wingerden, M., Van segregatie tot integratie Joods onderwijs
in Nederland (1800-1940). In: Jaarboek voor de geschiedenis van
opvoeding en onderwijs, Assen, 2005

04. Sjoa Drenthe, De Drentse Joodse gemeenschap Borger

05. Stichting Dodenakker, Borger, 2018